

Валерій ОЛЕКСІЙЧУК
аспірант НДІ українознавства
КНУ імені Тараса Шевченка

ORCID: 0009-0004-3817-6594
Email: valerii.oleksiichuk@gmail.com

МІЖКУЛЬТУРНА ВЗАЄМОДІЯ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ В РАННЬОХРИСТІЯНСЬКІ ЧАСИ (I–V СТ.)

Анотація. Статтю присвячено проблемі поширення християнської духовно-практичної моделі світу у Північному Причорномор'ї в I–V ст. Простежено історичні передумови становлення міжкультурної взаємодії у цьому регіоні, окреслено етнокультурне та геополітичне розмаїття держав і народів до Різдва Ісуса Христа. Обґрунтовано автохтонність праукраїнських спільнот, їх тяглість і конструктивну роль у процесах духовного та культурного обміну із Західною й Східною Римськими імперіями. Зазначено, що християнські впливи почали поширюватися практично одразу після Воскресіння Ісуса Христа завдяки діяльності апостолів Андрія та Павла, інших подвижників і мучеників віри, які стали духовними провідниками народів Північного Причорномор'я.

Головними осередками поширення християнства на терени давньої України виступали грецькі міста-поліси на північному узбережжі Понту Евксинського, зокрема Херсонес, Ольвія, Тіра та інші центри античної цивілізації. Саме тут діяли єпископські кафедри, відбували покарання мученики за віру, а їхній подвиг і приклад жертвовності сприяли масовому наверненню місцевого населення до нового світогляду. Давні слов'яни, зокрема поляни, отримали потужний цивілізаційний поштовх у своєму культурному й державотворчому розвитку, який став підмурівком майбутньої української державності. Своєю чергою, інші народи регіону — готи, гуни, хозари — перекладали Святе Письмо на рідні мови, утверджуючи християнство як духовну та державну основу суспільного життя.

Зміна парадигми світовідношення і духовно-практичної діяльності означила перехід від племінного політеїзму до монотеїзму, що сприяло консолідації етносів, моральному вдосконаленню особистості та культурному збагаченню суспільства. Християнство стало об'єднавчим чинником духовного розвитку народів Північного Причорномор'я й важливою складовою формування української цивілізаційної традиції.

Ключові слова: апостоли, раннє християнство, духовні цінності, міжкультурна взаємодія, Північне Причорномор'я.

Valerii OLEKSIICHUK
PhD Student,
Research Institute of Ukrainian Studies
Taras Shevchenko National University of Kyiv

INTERCULTURAL INTERACTION IN UKRAINE IN EARLY CHRISTIAN TIMES (I–V CENTURIES)

Abstract. The article is devoted to the problem of spreading the Christian spiritual and practical model of the world in the Northern Black Sea region during the 1st–5th centuries AD. The study traces the historical preconditions for the formation of intercultural interaction in this area and outlines the ethnocultural and geopolitical diversity of states and peoples before the Nativity of Jesus Christ. The author substantiates the autochthonous nature of proto-Ukrainian communities, their cultural continuity, and their constructive role in the processes of spiritual and cultural exchange with the Western and Eastern Roman Empires. It is emphasized that Christian influences began to spread almost immediately after the Resurrection of Jesus Christ through the activity of the Apostles Andrew and Paul, as well as other ascetics and martyrs of the faith, who became spiritual guides for the peoples of the Northern Black Sea region.

The main centers of Christian expansion into the territory of ancient Ukraine were the Greek city-states on the northern coast of the Pontus Euxinus, in particular Chersonesus, Olbia, Tyra, and other hubs of Hellenistic civilization. These cities hosted episcopal sees, witnessed the martyrdom of confessors of the faith, and served as focal points for the dissemination of new spiritual ideas. Their heroic example inspired the local population, leading to the conversion of thousands of new believers. The ancient Slavs, especially the Polonians, received a powerful civilizational impetus that became the foundation for their subsequent cultural and state development. In turn, other peo-

ples—such as the Goths, Huns, and Khazars—translated the Holy Scriptures into their native languages, thereby establishing Christianity as a moral and state-forming element of public life.

The change in the paradigm of worldview and spiritual-practical activity marked the transition from tribal polytheism to monotheism, which contributed to social consolidation, moral advancement, and cultural enrichment. Christianity became a unifying factor in the spiritual development of the peoples of the Northern Black Sea region and an essential component in the formation of the Ukrainian civilizational tradition.

Keywords: *apostles, early Christianity, spiritual values, intercultural interaction, Northern Black Sea region.*

Постановка проблеми. Духовність українського народу є ціннісним опертям його самовизначення та утвердження в глобальному світі. Своїми витоками вона має архетипи мислення і поведінки автотонного населення нашої країни, з пріоритетами свободи, творення, взаємодопомоги, соборності та незалежності. Контактуючи з носіями інших цивілізацій і культур, предки українців здійснювали обмін власними набутками та сприймали креативні парадигми сусідів. У цьому контексті, вплив християнської духовно-практичної моделі світу виявився надзвичайно цікавим і перспективним, і справив продуктивний вплив на розбудову політичного та суспільного життя нації. Тим часом, недостатньо дослідженою залишається проблема перших, початкових кроків увиходження християнства на українську землю. Над цим питанням замислювався ще Нестор-літописець, оповідаючи про прихід апостола Андрія Первозваного на київські гори. Свої історичні свідчення полишили численні хронографи та історики початку і середини I тисячоліття після з'яви Ісуса Христа. Останнім часом сформувалися нові підходи до екстраполяції об'єктивного знання з різноманітних джерел. Подібні обставини спонукають здійснити докладний аналіз взаємодії північно чорноморських держав та народів з християнськими впливами у I–V ст.

Актуальність. Ідеологія і практика повномасштабної російської агресії переконливо засвідчують: головною метою окупантів є знищення України як етнокультурної та політичної реальності. Злочинними наративами такої політики рашистів є твердження про «єдиний народ», штучність України, звинувачення українців у нацизмі, людожерстві, братовбивстві та інших фантомних ознаках, що має слугувати т. зв. «історичною» підставою для розв'язання геноцидної війни проти неї. Натомість фундаментальні науки, зокрема, історія, археологія, етнологія, мовознавство, філософія, політологія, літературознавство та інші, переконливо засвідчують самодостатність України та її титульного етносу, їхню багато тисячолітню минушину на рідній землі і неоціненний внесок у світову культуру. Наразі, звернення до духовних впливів християнства на давню Україну та її людність дає змогу дослідити ще одну малознану сторінку її історії, пов'язану з інверсією та обміном між народами смисложиттєвими цінностями.

Метою дослідження є аналіз міжкультурної взаємодії людності давньої України з набутками Західної та Східної Римських імперій в перші століття після виникнення християнства. Пошук передбачає ґрунтовний джерельний та історіографічний дискурс даної проблеми, з урахуванням існування чис-

лених псевдонаукових наративів щодо самодостатності та самобутності української ідентичності.

Аналіз основних джерел, досліджень і публікацій. Терени давньої України з найдавніших часів були контактною зоною, своєрідним перехрестям різних цивілізацій та локальних культур. Водночас, існують також переконливі докази існування сталого, осередьового населення цих земель, про що переконливо свідчать, бодай, дані про антропологічну неперервність населення Середнього Подніпров'я протягом останніх 8-10 тис. років. Етнологія також переконливо засвідчує обґрунтованість та правочинність пошуку прабатьківщини українців в причорноморських степах та на Середній Наддніпрянщині. Відомий етнолог О. Пономарьов стверджує: «Саме тут, на стикові різних, а часом і протилежних культур, відбувалися складні етнічні й етнокультурні процеси, які врешті-решт і вимісили багатшарову українську етнічність. Вона і коло своїх джерел не була однорідною, а вбирала різноманітні культурні субстрати і навіть протилежні культурні потоки, генетично формуючи багатогранну, часом і суперечливу ментальність українства, його культуру, духовність і дух. *Коріння українства як плоду тривалих етногенетичних процесів сягає найдавнішої людської протоцивілізації, перебуваючи в центрі її зародження* [курсив О. Пономарьова – В.О.]. Численні археологічні пам'ятки засвідчують спадковість культури, дають змогу порівняти її сучасний стан із прадавнім» [16, с. 2].

Археологія, починаючи з кінця XIX ст., засвідчує неперервність культурного процесу в Україні протягом останніх декількох тисячоліть, з одночасними радіальними напрямками експансії власних надбань на індоевропейському просторі. Визначний український археолог Ярослав Пастернак у своїй фундаментальній праці «Археологія України» зазначав: «Для українців, розвоюю етнічною базою були трипільські племена. Безперервний, органічний розвиток їхньої культури, що з ходом тисячоліть не раз змінювала свій матеріальний вияв, можна добре простежити через культуру чорнолісько-білогрудівську ранньої залізної доби, хліборобську т. зв. «скитів-орачів» Геродота, розвиненої залізної доби та «полів поховань» римської доби аж до ранньослов'янських та княжих часів» [14, с. 539]. У подальшому висновки вченого були підкріплені та розвинені набутками українських та зарубіжних вчених [6; 11; 22].

Інтенсивним культурним взаємодіям сприяли ландшафтні та географічні особливості української землі. Переважно рівнинний характер території уможлилював комунікативні зв'язки з околицями

державами і народами, а меридіональні річкові системи використовувались як потужні транспортні коридори в контактах північних країн з південними. Та обставина, що нижнє пограниччя межувало з Чорним морем відкривало для спілкування практично все Середземномор'я, а трансконтинентальний євразійський степовий коридор уможлиблював сталі контакти з цивілізаціями Сходу і Заходу. Таким чином, давнє праукраїнство, вільно чи мимовільно, стикалося з множиною різних культур та народів: еллінами, готами, гунами, аварами, гепідами, аорсами, таврами, герулами, римлянами і багатьма іншими [13; 19; 20]. В контактах зі своїми південними та західними цивілізаційними реальностями і відбувалось сприйняття і збагачення власної культури християнської релігійно-світоглядної парадигми.

Виклад основного матеріалу.

Світоглядні архетипи давніх слов'ян. Світоглядний образ світу давніх слов'ян віддзеркалював смисли та цінності їхнього буття [5; 8; 9; 18]. У ньому знайшли своє місце одухотворені сили природи: вогонь, вода, земля, стихії, рослини і тварини, потрясіння і катаклізми тощо. Небесними покровителями і охоронцями життя стали Дажбог, Перун, Стрибог, Велес, Мокош, Хорс, Род і Рожаниці, Симаргл. Водночас, сакрального значення набувала людська праця та її здобутки: плуг, рало, борона, серп, віз, кремінь і кресало, дім, садиба, вогнище, покуття та інші культурні витвори та явища. До вищих сил і покровителів роду відносили позачасові людські образи-ідеали: Дідо-Всевідо, Матір-Берегиню, Воїн-характерник, Гуси-лебеді як дитячі душі, наповнюючи їх утопічними мріями про ідеальний устрій родинного життя.

Напрочуд образно небесно-земну міфологію прадавньої людности України передав давньогрецький історик Геродот: «Їхня країна була пустелею і перша людина, що там з'явилася, був такий, що називався Таргітаєм. Батьками цього Таргітая... були Зевс і дочка бога ріки Борисфена. Від них походив Таргітай і у нього було троє синів: Ліпоксай, Арпоксай і молодший Колаксай. Коли вони були царями, з неба впали на скіфську землю зроблені з золота плуг, ярмо, сокира і чаша. Перший побачив їх старший і наблизився, щоб узяти, але все це золото почало горіти. Він віддалився і тоді до них підійшов другий, але із золотом сталося те саме. Проте, коли до нього наблизився третій, молодший, золото згасло і тоді він узяв його собі. І старші брати, після того, що вони побачили, погодилися передати все царство молодшому» [3, IV: 5, с. 181].

Таким чином, маємо класичну репрезентацію язичництва, в якому земне життя знаходить своє симетрично-асиметричне відображення у символічному світі. На переконання академіка М. Поповича, «язичництво мислило за принципами схожості і причетності. Бог єдиний в тому розумінні, що він ніби дерево, бо всякий порядок виділяє верх, середину і низ; ніби стовп з чотирма сторонами; ніби гора – все це і є ідеал порядку. Кожен бог – радше певна сила

чи сукупність функцій, тому його можна змальовувати по-різному, навіть уподібнюючи якійсь незвичайній людині. Багатобожжя означає терпимість до різних богів, здатність поклонятись кожному з них по-своєму, адже кожен бог по-своєму небезпечний і по-своєму корисний» [17, с. 47]. І схожа картина багатобожжя відкривається при зверненні до сакрального світу будь-якої культури давньої України з тією, однак, відмінністю, що вона закорінена у семантичні дискурси та земний устрій життя кожного конкретного народу: антів, греків, таврів, готів, гунів, меотів, римлян, сарматів, скіфів, склавів, язигів та інших.

Північне Причорномор'я до I ст. н.е. Геополітичний простір давньої України був безпосередньо дотичним з кордонами Римської імперії, в надрах якої і зародилось християнство. В зонах зіткнення формувались пограничні культурні ландшафти, пов'язані не лише з праукраїнцями, але й із іншими народами і державами Північного Причорномор'я. У контактній зоні відбувалися не лише воєнні змагання та домагання, зіткнення і боротьба за лідерство, але й обмін культурними та матеріальними цінностями. Взаємна інтерференція подібних ресурсів сприяла збагаченню сусідніх народів, причому деякі впливи набували пасіонарного значення, кардинально трансформуючи духовно-практичні інтереси та пріоритети суспільного життя їх носіїв.

У контактному причорноморському ареалі основними агентами дії виступали дві середземноморські та дві автохтонні культури. До перших з них належать еллінські міста-поліси та римські гарнізони, до других – Боспорське (Понтійське) та Скіфське царства. Вони локалізувались на просторах Тавриди в широкому розумінні, тобто від гір Кавказу і до Балкан. Таким чином, культурний простір не обмежувався лише прибережною смугою Понту Евксинського, але й включав в себе увесь Кримський півострів, Азовське море (Меотиду), причорноморський степ і Кубань.

Найповажнішими корінними державними утвореннями в цьому регіоні були протодержавні утворення скіфів та боспорців. Водночас, досить численними були грецькі міста-поліси, котрі, не пориваючи своїх історичних зв'язків з Елладою, провадили досить самостійну державницьку та культурну політику. Своєрідним центром еллінської цивілізації в Тавриді був Херсонес Таврійський, який в майбутньому став своєрідним провідником нової християнської віри. На цьому гуманітарному просторі відбувалися знакові для кожної культур події, котрі істотно визначили згодом їхню історичну долю та саму здатність адекватного реагування на світоглядні та політичні виклики епохи.

У другій третині III ст. до н.е. у Криму вивищується Неаполь Скіфський як центр Пізнєоскіфського царства, який конфліктує з Херсонесом за контроль над західним Кримом. Водночас, квітуча Ольвія (сучасне Парутине перед Дніпро-Бузьким лиманом) здійснює протекторат над всім Нижнім Подніпров'ям і Побужжям, де відбувається масова еллінізація міс-

цевого населення, до якого, зазвичай, вживають етнонім «елліноскіфи».

Але наприкінці III ст. у приазовських обширах все гучніше про себе заявляють сармати, яких ототожнюють з праслов'янськими племенами роксоланів. Про їхню ваговитість і потугу свідчить похід савроматів під проводом цариці Амаги на межі III і II ст. до н.е. проти скіфів і зняття їхньої облоги Херсонесу. Таким чином, визначилися союзницькі відносини давніх роксоланів та греків та їх протистояння скіфам. Слід додати, що у 179 р. до н.е. була укладена угода між Херсонесом та понтійським царем Фарнаком I, чим було заявлені претензії боспоритів на панування над всією Тавридою.

Втім, за часів правління Скілура і Палака Пізньоскіфське царство посилюється, намагаючись контролювати Боспор, Херсонес і навіть Ольвію. В середині II ст. до н.е. скіфський цар Скілур зміцнює Неаполь Скіфський. Втім, в останній чверті II ст. до н.е. понтійські війська перемагають кримських скіфів та їх союзників-роксоланів. За часів правління Мітридата VI Євпатора (121–63 рр.) встановлюється понтійський протекторат над Херсонесом та іншими грецькими містами Північного Причорномор'я, включно з Ольвією. Понад це, амбітний боспорець у 89–64 рр. вступив у пряме протистояння навіть з Римом, змагаючись за верховенство у Подунав'ї та на Балканах. Союзниками у цій боротьбі виступали придніпровські племена язигів та роксоланів. Понтійське царство в цій боротьбі зазнало краху, через що, не в останню чергу, сарматські об'єднання в степах Криму та Приазов'я стали домінуючими.

У другій половині I ст. до н.е. відбуваються не менш знакові події. В 48 р. до н.е. війська Бурібести спустошують Ольвію і північно-західне Причорномор'я опиняється під владою Дакії. В наступному, 47 р. війська понтійського царя Фарнака II зазнають поразки від римських легіонів Юлія Цезаря біля міста Зели. Зрештою, в 45–44 рр. до н.е. Херсонес завдяки Риму звільняється від Боспорського царства і отримує незалежність – «хартію свободи». Та наприкінці 40-х рр. до н.е. держава Бурібести розпадається, а язиги, аорси, роксолани та скіфи повністю контролюють Нижнє Подніпров'я і Нижнє Побужжя; Ольвія відроджується як культурно-торгівельний центр регіону.

Християнізація Римських імперій. У величезній Римській імперії, з її поліетнічною людністю та культурним розмаїттям, панувало багатобожжя, традиційний політеїзм. Власне латиняни (жителі Лації), ядро держави, сповідували пантеон богів, багато в чому запозичений у греків, але вже з новими, римськими іменами. Так, Зевс став Юпітером, Афродіта – Венерою, Арес – Марсом, Гера – Юноною, Посейдон – Нептуном, Ерос – Купідоном, Гефест – Вулканом, а Геракл – Геркулесом тощо. Але й релігії підвладних народів також були племінними та прагматичними, оскільки поставали як модель світоустрою конкретно-етносу.

Культурні інфлюенції всередині імперії сприяли розмиванню меж між окремими культурами та обмін

ними. Таким чином, в Римі поширюються культури Великої Матері, Кібели, Атиса, Ізиди, Серапіса, Озіріса, Мітри, Діоніса, Іштар, Астарти і багатьох інших. Вони поширювались із Єгипту, Малої Азії, Вавилону, Греції, Фракії, Галлії, Іберії та інших провінцій легіонерами, колоністами, торговцями, жерцями, намісниками та іншими каналами, привносячи в культурний простір столиці відчуття деномінації власних символів та ментальної хаотичності. Але носії нових духовно-практичних парадигм жадали Риму не лише задля тих чи інших благ, але й для утвердження в ньому своїх ідей та переконань. В цьому контексті рух до столиці імперії перших апостолів та вірних Ісуса Христа був цілком зрозумілим і закономірним: зазнавши тимчасової поразки в одній з малоазійських римських провінцій (Палестині), перші християни прагнули отримати перемогу в самому серці держави – в Римі.

І це сталося: шляхом самопожертв, мученицької боротьби, катакомбного життя і, головне, завдяки безмежній вірі у правоту своєї справи. Зрештою, імператор Галерій в 311 р. оприлюднив едикт про легалізацію християнства. Через два роки співправителі Костянтин і Ліциній видали Медіоланський (Міланський) едикт про віротерпимість щодо християнства, що надавало йому статус повноправної релігії в межах Римської імперії. Як зазначають історики В. Балух і В. Коцур, «християнство перемогло тому, що в ньому вперше виступає зародок нового світогляду. Римське християнство стало предком середньовічного християнства. Воно було також продуктом розпаду язичницького світогляду, більш високою його формою. Те нове, що воно несло в собі, було звільнення особистості, скованої релігією і мораллю полісу» [2, с. 462]. Християнство давало його прихильникам новий образ світу, в якому існувала чітка вертикаль цінностей та смислів буття.

У змаганнях латинського Заходу та еллінського (грецького) Сходу у IV ст. першість поступово переходить до останнього. Імператор Костянтин I (324–337 рр.) реорганізовує Римську імперію, робить її столицею містечко Візантій на Боспорі (майбутній Константинополь) і легалізує християнство на Нікейському (антиаріанському) церковному соборі (325 р.). А вже за правління василевса Феодосія I (https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B5%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9_%D0%92%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B8%D0%B9 (379–395 рр.) християнство законно стає державною релігією: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%B0_%D1%80%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%B3%D1%96%D1%8F «У Нікеї засудили доктрину Арія, визнали Сина співсутнім – Гомоусіосом Отцеві та виробили кредо, яке, підтверджене II Вселенським собором (Константинополь, 381 р.), стало символом віри для всієї християнської церкви. Християнство набуло чинності пануючої, державної релігії» [1, с. 40].

Очевидно, це стало вирішальною спонукою оцінити можливості прилучення до нової релігії і здій-

снити її імплементацію у власну повсякденність для інших держав і народів. Войовничі північночорноморські спільноти, змагаючись за першість з обома Римськими імперіями, Західною і Східною, чітко усвідомлювали значення християнства як об'єднуючого начала для всього суспільства.

Християнські цінності на теренах давньої України. Культурні зв'язки людности Чорномор'я і Риму у I ст. н. е. були досить інтенсивними, про свідчать імена відомих мислителів у всьому обширі імперії, на походження яких виразно вказує їхня глорифікація. Йдеться, зокрема, про Геракліда Понтійського, філософа в Римі при Клавдії і Нероні, Антипара Тірського, філософа-стоїка, Дифіла та Стратоніка, таврійських філософів та ін. У всіх випадках про витоки, батьківщину цих мислителів, свідчить відповідне уточнення: понтійський – з обширів Чорного моря, тірський – з міста в пониззі Тіраса/Дністра, таврійський – з Тавриди, тобто Причорномор'я. А в 83 р. Ольвію відвідує Діон Хрисостом (Златоуст), автор «Борисфенітської промови», що свідчить про обопільні взаємини культурних діячів центру і периферії імперії.

Саме в цей історичний час на Близькому Сході 25 грудня (7 січня) розпочинається земне життя Сина Божого Ісуса Христа. Там же, 33 р. стається Розп'яття, Воскресіння і Вознесіння Господа нашого Ісуса Христа, Зішестя Святого Духа на апостолів. По всіх ближніх землях від Голгофи розпочинається благовіщення святих апостолів, а серед них – і апостола Андрія Первозваного. Проповідуючи і наverting до істинної віри дітей різних народів, апостол, зрештою, досягає Києва і приносить осяння Господа до його мешканців. Нестор-літописець у «Повісті минулих літ» зазначає: «Коли Андрій учив у Синопі і прийшов у [город] Корсунь, він довідався, що од Корсуня близько устя Дніпрове. І захотів він піти в Рим, і прибув в устя Дніпрове, і звідти вирушив по Дніпру вгору, і за приреченням Божим прийшов і став під горами на березі. А на другий день, уставши, сказав він ученикам своїм, які були з ним: «Бачите ви гори сі? Так от, на сих горах возсіяє благодать Божа, і буде город великий, і церков багато воздвигне Бог». І зійшов він на гори сі, і благословив їх, і поставив хреста. І, поклонившись Богу, він спустився з гори сеї, де опісля постав Київ, і рушив по Дніпру вгору» [8, с. 3]. Вельми прикметно, що своє благословення апостол Андрій вчинив разом зі своїми учениками, що свідчить про існування християнської громади в давньому Києві.

Своє служіння Христу серед різних народів св. апостол Андрій продовжував аж до своєї мученицької смерті в Патрах в 62 р. (пам'ятний день – 13 грудня). Крім Херсонесу і подальшого дніпровського шляху, раннє християнство привносилося в Україну і через Іллірію, Паннонію та Дакію. Його носіями були, насамперед, римські легіонери, купці та місіонери. Історичні джерела засвідчують присутність в Прикарпатті та Подністров'ї в I ст. н. е. також апостола Павла: «Він висвятив святого Андроніка на першого слов'ян-

ського єпископа» [4, с. 83. Див. також: 8, с. 16]. Натхненні істинами справжньої віри, у другій половині I ст. – на початку II ст. у Північному Причорномор'ї проповідують християнство великомученики Інна, Рима і Пінна Готські (пам'ять 20 січня) – учні апостола Андрія. Відчутним соціокультурним збуренням не лише для Риму, але й для всієї Тавриди, стало заслання у 98 р. папи римського Клементя до Херсонесу Таврійського, де у 101 р. він упокоївся мученицькою смертю (згодом канонізований, пам'ять 8 грудня).

Наприкінці I ст. до н. е. – на початку I ст. в Середньому та Нижньому Подніпров'ї відбувається консолідація Роксоланії як сармато-слов'янського соціального організму. Новий понтійський державалідер в 50–60-ті рр. встановлює контроль над Північно-Західним Причорномор'ям, погрожує римським володінням на Нижньому Дунаї. В 49 р. відбулася переможна війна боспорян, римлян та аорсів проти сіраків Східного Приазов'я. Водночас, кримські скіфи посилюють тиск на Херсонес, котрий звертається за допомогою до римлян. Римське військо під проводом Плавтія Сільвана у 63 р. трощить місцевих скіфів і залишає в Херсонесі свій гарнізон. Слід мати на увазі, що в 20–30-ті рр. II ст. римський гарнізон з'являється і в Нижньому Побужжі, в Ольвії, що свідчить про реальний ареал впливу імперії на її східних кордонах. Водночас, в середині II ст. розпочинається міграція готів та гепідів з півдня Швеції («острів Скандза») у напрямку Тавриди. А на межі II–III ст. спостерігається відчутне просування готських спільнот Поділлям аж до Тавриди.

Водночас, в Північному Причорномор'ї дедалі відчутнішими стають праукраїнські та готські впливи. В першій третині III ст. простежується поширення черняхівської культури в широкому ареалі Північно-Західного Причорномор'я, включно з Придністров'ям. Водночас, в 238 р. вперше згадуються готи на Нижньому Дунаї, а в середині III ст. відбуваються постійні напади готів, сарматів і карпів на балканські і володіння Римської Імперії. Готи захоплюють Північне Причорномор'я, завдають поразки Кримській Скіфії та Боспору, морським шляхом намагаються дістатися навіть Малої Азії; римські гарнізони полишають Ольвію і Тіру. На Нижньому Дніпрі засновується столиця готів з назвою Данпарштадир або Данпарстад («місто на Дніпрі»).

З середини III ст. продовжується просування остготів, вестготів та гепідів у Тавриду та на Кубань. В 267–268 рр. великі сили північночорноморських народів (понад 300 тис. воїнів), очолювані готами, вдираються з суші й моря до Фракії, Греції і Малої Азії, дістаються навіть до Афін, і грабують місто. В 269 р. римляни перемагають готів на Балканах. Своєрідним відлунням цих кривавих змагань стала мученицька смерть в 272 р. в Римі мучеників Готських – Савви Стратилата і з ним 70 воїнів (пам'ять 24 квітня). Поступово римляни відновлюють свій вплив у Північному Причорномор'ї і в 293 р. захоплюють Боспор Кіммерійський. Та це не врятувало Рим від власної дезорганізації, і в IV ст. на чільне місце в цьому

геополітичному просторі виходить Візантія – Східна Римська імперія з центром у Константинополі на Боспорі.

Зазвичай, своєрідним центром та донором християнства у Північному Причорномор'ї був і залишався Херсонес Таврійський. В IV ст. в хорі Херсонесу засновується низка храмів: Кафедральний (за російської імперії відомий як Уварівська базиліка), Базиліка на горі, Західна Базиліка, Східна Базиліка, Печерний храм та ін. З ними пов'язана діяльність священномучеників – єпископів Херсонеських: Василя († 309), Євгенія († 311), Елпідія († 311), Агафадора († 311), Єфрема († бл. 318), Єферія († бл. 311–325), Капітона († після 325). Водночас, християнство не обмежувалось лише Херсонесом, але ставало реальністю в інших спільнотах Причорномор'я. Так, джерела фіксують під 307 р. мученицьку смерть святителя Євангеліка, першого відомого єпископа Малої Скіфії. А на Першому Вселенському Соборі в Нікеї проти єресі Арія серед повноправних учасників значаться єпископи Домн Боспорський, Феofil Готський та Філіпп Херсонеський, що виразно засвідчує їхнє етнокультурне походження [7, с. 371–402]. Достовірно засвідчена історичними документами діяльність в 367–369 рр. єпископа Малої Скіфії Бретанію (Вретацію). Показово також, що в 381 р. на Другому Вселенському Соборі, на якому Константинополь був визнаний «Другим Римом», а аріяство – єрессю, був присутній херсонеський єпископ Євферій.

Слід мати на увазі, що потужні міграційні рухи на теренах України відбувалися в умовах їхнього контактного, не завжди мирного, співіснування з корінним автохтонним населенням. Про існування останнього переконливо свідчать дані археології, антропології, мовознавства, етнології та інших історичних наук. Понад те, наприкінці III на початку IV ст. з'являються перші писемні згадки про антів і склавів як питомих етносів нашої землі. Про поширення християнства серед цих народів свідчить писемна згадка про служіння в 390–412 рр. єпископа Томеї і всієї Скіфії Теотима, «родом слов'янина» [7].

Зокрема, правник та історик з Константинополя Гермій Созомен близько 444 р. завершує свою «Церковну історію» в дев'яти книгах, котра обіймає події з 324 по 425 р. В ній єпископу Теотиму присвячено чимало гарних слів: «В цей час церквою Томеї й іншої Скіфії керував скіф Теотим, чоловік вихований в філософії. Дивуючись його чеснотам, варвари унни [гуни], які живуть біля Істра, називали його римським богом; і дійсно, вони випробували на ньому божественні діяння» [7, с. 439]. До речі, цей, як і багато інших фрагментів давніх істориків, вельми прикметний в семантичному дискурсі. Созомен вказує на Томею, котра охоплювала територію нинішньої Добруджі, але додає – «всієї Скіфії». Водночас, Теотим є слов'янином і ним захоплюється місцеве населення – гуни. В такому випадку, етноніми «скіф» та «слов'янин» постають тотожними, а Томея – лише центром величезної держави, в якій гуни є прийшлими варварами.

Автохтонне праукраїнське населення обабіч Дніпра, після апостольських відвідин своєї країни, з неослабним інтересом реагувало на нові світоглядні віяння, котрі потрапляли сюди з місіонерами, мучениками, вигнанцями, військовими, купцями та іншими мандрівними людьми. Митрополит Іларіон (професор Іван Огієнко), знаний своєю подвижницькою працею на ниві утвердження Української Православної Церкви, наголошував: «Безумовно, з найдавнішого часу познайомилися з християнством і поляни, українське плем'я, що сиділо по середньому Дніпрі. Поляни вели жваву торгівлю з грецькими колоніями по берегах Чорного моря та на гирлі Дніпра; часто самі їздили до греків, часто й грецькі купці бували в них. Під час цих жвавих зносин поляни багато перейняли собі з грецької культури; відкидати можливість, що поляни при цих зносінах часом приймали й християнство, не маємо жодних підстав» [12, с. 7–8]. Український мислитель в цьому контексті особливо знаменує цивілізаційний міжкультурний вплив візантіїців: «Зносини з грецькими колоніями та їхнє християнство мали великий вплив на наших полян і скоро зробили те, що вони стали найкультурнішими серед усіх українських племен» [12, с. 8]. А це, в свою чергу, означає певну закономірність в тому, що через декілька століть потім саме поляни стало державотворчим концентром з'яви найпотужнішої держави в європейському обширі, а саме – Русі-України.

Тодішня Готія виразно претендувала на чільне місце у сприйнятті християнських істин. У другій половині IV ст. на її людність спадає благовість хрещення, а Предстоятель Готської Церкви, єпископ Ульфїла (311–383 рр.) здійснює переклад Біблії готською мовою. Зрозуміло, що утвердження нової ідеології відбувалося у впертій боротьбі з традиційними цінностями. Християн переслідували та знущались над ними. Зокрема в 372 р. сталася мученицька смерть св. Нікити, великомученика Готського, та св. мученика Сави Готського (пам'ять – 15 квітня). Через два роки близько 300 св. мучеників Готських прийняли смерть біля гори Аюр-Даг: пресвітери Вафусій і Верк, чернець Арпіла, парафіяни Авів, Агн, Реас, Ігафракс, Іскої, Сила, Сигіц, Сонірил, Суїмвл, Ферм, Філл, Анна, Алла, Лариса, Моїко, Маміка, Уїрко, Анамаїда, Гаафа, цариця Готська та ін. [7, с. 404–442] Це було пов'язано з жорстокістю нових завойовників – гунів.

Дійсно, в останній третині IV ст. на всьому просторі Причорномор'я з'являються гуни [15]. В 370 р. через Кіммерійський Боспор вони вриваються у Тавриду і практично повністю знищують Боспорське царство. На початку 70-х рр. IV ст. гуни починають нападати на Приазовсько-Кримські володіння остготів. Приблизно в цей самий час активізуються і згадані вище роксолани, на землях яких у свій час намагалися закорінитися готи. В 375 р. відбувається битва на Нижньому Дніпрі остготів під проводом Вінтарія з гунами, в якій остготів зазнають поразки. Переможці переносять свою головну ставку у район теперішньої

го Мелітополя, і поширюють свою владу до Нижнього Подністров'я.

Слід зважати, що держава готів являла собою певну конфедерацію ост- та вестготів, через що вона час від часу зазнавала певних збурень. Крім того, амбітні вожді не полишали думки про конкуренцію за першість із самим Римом. Разом із тиском гунів зі сходу, це стало своєрідною спонукою для вестготів під проводом Атанаріха вийти з очолюваної остготами політичної системи. Вестготи обрали західний напрямок докладання власних зусиль і вже в 365–367 рр. витримати важку війну з римлянами на Дунаї.

Тим часом, у 80-ті рр. IV ст. Вінтарій, спадкоємець короля остготів Германаріха, продовжує свої змагання проти антів. Війна точилася з перемінним успіхом, і під час однієї з вдалих операцій остготи захоплюють і розпинають короля антів Божа (Буса) з синами і 70 старійшинами. У цій війні на боці антів опиняються гуни під проводом володаря Баламбера, і спільними зусиллями перемагають остготів Вінтарія, які повністю визнають владу гунів.

Остаточний поділ Римської імперії на Західну і Східну стався в 399 р., з відчутною ідеологічною, військовою та управлінською перевагою Візантії. Цим розладом продовжують користуватися вестготи, які, здолавши Балкани, в 410 р. під проводом Аларіха здобувають Рим. А на анто-склавінських землях продовжує зміцнюватися держава гунів, максимального розквіту досягаючи за правління (з 434 по 453 р.) Аттіли, який стає володарем гунів та залежних від них народів. Про це свідчить, бодай похід на початку 40-х рр. V ст. дядька Аттіли, кагана гунів Роїла (Руаса) під стіни Константинополя і спустошення його військом всіх Балкансько-Дунайських провінцій імперії. Сам Аттіла в 451 р. очолив похід своєї армії у Галлію, в якій, крім гунів, були остготи і анти, дійшовши аж до Орлеана. В часи розквіту в 434–441 роках імперія Аттіли простягалась від Китаю і до Рейну, підпорядковуючи десятки племен і народів.

Про авторитет кагана гунів свідчить та обставина, що у 450 р. принцеса Гонорія, сестра імператора Західної Римської імперії Валентиніана III, яка знаходилася в ув'язненні в Константинополі, звернулася до Аттіли з проханням про допомогу і запропонувала йому одружитися з нею. Це свідчило про подолання християнською принцесою несприйняття кочовиків, що могло своєю підставою мати інформацію про толерантність самого Аттіли та його оточення до нової релігії. Імператор не задовольнив прохання рідної сестри і це стало формальним приводом для нового походу гунів в 451 р. на Захід. В 452 р. військо Аттіли грабувало північні провінції Італії, але після зустрічі з римським Папою Левом I каган гунів відмовився від планів походу на Рим, вдовольнившись обіцянкою щорічної данини. Християнські апокрифи згодом завдячували «порятунок Риму» втручанням апостолів Петра і Павла. Та все ж, в 476 р. стається остаточний крах Західної Римської імперії, в якій починають панувати вест- та остготи. Остготи, вслід за вестготами, рушають до Італії. Водночас, значно

посилюється вплив антів та склавнів: перші утверджуються в Дністровсько-Дунайському межиріччі, а склавіни опановують Середнє Подунав'я. Визначившись з новими пріоритетами, вони в 493, 499, 502 рр. здійснюють перші походи вже на Візантію.

У другій половині V ст. на теренах давньої України знову відбуваються потужні етнополітичні зрушення. Імперія гунів, після поразки в 469 р. від візантійського війська на Дунаї, занепадає, але ще час від часу турбує кримські та балканські володіння Візантії. Християнське вчення серед них стає досить поширеним, і для потреб віруючих, за свідченням Захарії Ритора, в 535 р. Святе Письмо перекладається гунською мовою [7, с. 443].

Висновки. Традиційно християнізацію Русі-України пов'язують з діяльністю великого князя Володимира у X ст. н.е. Водночас, існують переконливі джерела щодо поширення християнства на теренах давньої України набагато раніше – починаючи вже від початку благовіщення апостолів Ісуса Христа. На київських пагорбах здійснив своє пророцтво апостол Андрій Первозваний, а до Прикарпаття та Буковини блага вість прийшла з апостолом Павлом.

Держави і народи Північного Причорномор'я знаходились в постійному контакті з обома Римськими імперіями – Західною та Східною, в кожній з яких християнство у IV ст. стало державною релігією. В цей час, як і в попередні століття гоніння на християн, нова віра поширювалась до слов'ян, антів, скіфів, сарматів, готів, гунів та інших народів місіонерами, купцями, воїнами, мучениками, що знаходило благодатний ґрунт для проростання нових світоглядних наративів. Головними провідниками християнства стали грецькі міста-поліси на північному узбережжі Понту Евксинського, особливо Херсонес, Ольвія, Тіра та інші. В цих краях відбували покарання мученики за віру, і їхній душевний подвиг покликав під корогви Христа тисячі і тисячі нових вірних. В свою чергу, інші народи (готи, гуни, хозари) переклали Святе Письмо на рідну мову і таким чином намагались дійти до душі і серця кожного з суцях.

Зміна парадигми світовідношення і духовно-практичної діяльності ознаменувалась переходом від племінного багатобожжя (політеїзму) до монотеїзму – визнання істинності Триєдиного: Бога-Отця, Бога-Сина і Духа Святого. Таким чином відбувалась переоцінка суцього: від хаосу – до порядку, від ворожнечі – до любові, від облуди – до правди. Людина отримала чіткі орієнтири праведності та благочестя, дістала можливість жити у добрі і творити добро. А давні слов'яни, зокрема поляни, отримали потужний цивілізаційний поштовх у своєму розвитку, що стало підмурівком їхнього подальшого державного та етнокультурного розвитку.

1. Балух В.О. Візантиністика: Курс лекцій. Чернівці: Книги - XXI, 2006. 606 с.
2. Балух В.О., Коцур В.П. Історія Стародавнього Риму: Курс лекцій. Чернівці: Книги – XXI, 2005. 680 с.

3. Геродот. Історії в дев'яти книгах / Переклад А. Білецького. Київ: Наукова думка, 1993. 576 с.
4. Ідзьо В.С. Релігійна культура Європи та зародження, становлення і розвиток християнства на території України. Львів: Ліґа–Прес, 2007, 320 с.
5. Історія русів / Переклад Івана Драча; передмова Валерія Шевчука. Київ: Радянський письменник, 1991. 318 с.
6. Історія української культури / За загал. ред. І. Крип'якевича. 4-те вид., стереотип. Київ: Либідь, 2002. 656 с.
7. Крисаченко В.С. Християнство на теренах давньої України: від Апостола Андрія до Князя Володимира. Вид. 2-е, доповнене і перероблене. Київ: МП «Леся», 2012. 650 с.
8. Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. Київ: Дніпро, 1989. XVI+591 с.
9. Максимович М.О. Киевъ явился градомъ великимъ...: Вибрані українознавчі твори / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису В. О. Замлинський. Київ: Либідь, 1994. 448 с.
10. Моця О. П., Ричка В. М. Київська Русь: Від язичництва до християнства: Навч. посіб. Київ: Глобус, 1996. 222 с.
11. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу: курс читаний в Українським народнім університеті: з малюнками і портретами українських культурних діячів. Київ: Видавництво Книгарні Є. Череповського, 1918. 272 с.
12. Огієнко І.І. Українська церква: Нариси з історії Української православної церкви: У 2 т. Т. 1–2. Київ: Україна, 1993. 284 с.
13. Панчук І. Історія України очима іноземців: довід.-хрестоматія. Тернопіль: Мандрівець, 2009. 303 с.
14. Пастернак Ярослав. Археологія України. Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами. Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка, 1961. 791 с.
15. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 1. До середини XVII ст. Київ: Либідь, 1993. 608 с.
16. Пономарьов О. Етнічна історія України. Етнографія слов'яно-української стародавності. URL: <https://studfile.net/preview/10340953/page:2/> (07.12.2019).
17. Попович М.В. Нарис історії культури України. Київ: «АртЕк», 1998. 728 с.
18. Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг) / Відп. ред. О. Мишанич. Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАН України. Т. 1. Київ: АТ «Обереги», 1997. 1080 с.
19. Світ про Україну та українців / упоряд. Василь Кирилич. Київ: Смолоскип, 2016. 452 с.
20. Січинський В. Чужинці про Україну. Авґсбург: Видання Петра Павловича, 1946. 118 с. (Перевидання в Україні: Січинський В. Чужинці про Україну / Володимир Січинський. Львів: Світ, 1991. 93 с.).
21. Терещенко Ю. І. Україна і європейський світ: нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст. : навч. посіб. для студентів вищих навч. закл. / Ю. І. Терещенко. Київ: Перун, 1996. 496 с.
22. Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С.В. Ульяновська; вст. ст. І. М. Дзюби; Перед. слово М. Антоновича; Додатки С.В. Ульяновської, В.І. Ульяновського. Київ: Либідь, 1993. 592 с.

References

1. Balukh V.O. (2006). *Vizantynistyka: Kurs lektsii* [Byzantine Studies: Lecture Course]. Chernivtsi: Knyhy–XXI. 606 p. (in Ukrainian).
2. Balukh V.O. and Kotsur V.P. (2005). *Istoriia Starodavnoho Rymu: Kurs lektsi* [History of Ancient Rome: Lecture Course]. Chernivtsi: Knyhy–XXI. 680 p. (in Ukrainian).
3. Herodot. (1993). *Istori v dev'iaty knykhakh* [Histories in Nine Books]. Translated by A. Biletskyi. Kyiv: Naukova dumka. 576 p. (in Ukrainian).
4. Idzo V.S. (2007). *Relihiina kultura Yevropy ta zarozhennia, stanovlennia i rozvytok khrystyanstva na terytorii Ukrainy* [Religious Culture of Europe and the Rise, Formation and Development of Christianity on the Territory of Ukraine]. Lviv: Liha–Pres. 320 p. (in Ukrainian).
5. *Istoriia rusiv* [History of the Rus]. (1991). Translated by I. Drach; introduction by V. Shevchuk. Kyiv: Radianskyi pysmennyk. 318 p. (in Ukrainian).
6. *Istoriia ukrainskoi kultury* [History of Ukrainian Culture]. Edited by I. Krypiakievych. (2002). 4th ed., stereotype. Kyiv: Lybid. 656 p. (in Ukrainian).
7. Krysachenko V.S. (2012). *Khrystyanstvo na terenakh davnoi Ukrainy: vid Apostola Andriia do Kniazia Volodymyra* [Christianity in Ancient Ukraine: from the Apostle Andrew to Prince Volodymyr]. 2nd ed., revised and expanded. Kyiv: MP "Lesia". 650 p. (in Ukrainian).
8. *Litopys Ruskyi* [The Rus' Chronicle]. (1989). Translated from Old East Slavic by L.Ye. Makhnovets; edited by O.V. Myshanych. Kyiv: Dnipro. XVI+591 p. (in Ukrainian).
9. Maksymovych M.O. (1994). *Kyev' yavylsia hradom velykym...*: *Vybrani ukrainoznavchi tvory* [Kyiv Became a Great City...: Selected Ukrainian Studies Works]. Compiled and with historical-biographical essay by V.O. Zamlynskyi. Kyiv: Lybid. 448 p. (in Ukrainian).
10. Motsia O.P. and Rychka V.M. (1996). *Kyivska Rus': Vid yazychnytstva do khrystyanstva: Navchalnyi posibnyk* [Kyivan Rus': From Paganism to Christianity: Textbook]. Kyiv: Hlobus. 222 p. (in Ukrainian).
11. Ohienko I. (1918). *Ukrainska kultura. Korotka istoriia kulturnoho zhyttia ukrainskoho naroda* [Ukrainian Culture: A Brief History of the Cultural Life of the Ukrainian People]. Kyiv: Vydavnytstvo Knyharni Ye. Cherepovskoho. 272 p. (in Ukrainian).

12. Ohiienko I.I. (1993). *Ukrainska tserkva: Narysy z istorii Ukrainiskoi pravoslavnoi tserkvy* [The Ukrainian Church: Essays on the History of the Ukrainian Orthodox Church]. In 2 vols. Kyiv: Ukraina. 284 p. (in Ukrainian).
13. Panchuk I. (2009). *Istoriia Ukrainy ochyma inozemtsiv: dovidnyk-khrestomatiia* [History of Ukraine Through the Eyes of Foreigners: Reference-Reader]. Ternopil: Mandrivets. 303 p. (in Ukrainian).
14. Pasternak Y. (1961). *Arkheolohiia Ukrainy. Pervisna, davnia ta serednia istoriia Ukrainy za arkheolohichnymy dzherelamy* [Archaeology of Ukraine: The Prehistoric, Ancient and Medieval History of Ukraine Based on Archaeological Sources]. Toronto: Naukove Tovarystvo im. Shevchenka. 791 p. (in Ukrainian).
15. Polonska-Vasylenko N. (1993). *Istoriia Ukrainy: U 2 t. T. 1. Do seredyny XVII st.* [History of Ukraine: In 2 Vols. Vol. 1. Until the Mid-17th Century]. Kyiv: Lybid. 608 p. (in Ukrainian).
16. Ponomarov O. (2019). *Etnichna istoriia Ukrainy. Etnohrafiia slov'iano-ukrainskoi starodavnosti* [Ethnic History of Ukraine. Ethnography of Slavic-Ukrainian Antiquity]. URL: <https://studfile.net/preview/10340953/page:2> (in Ukrainian).
17. Popovych M.V. (1998). *Narys istorii kultury Ukrainy* [An Outline of the History of Ukrainian Culture]. Kyiv: Artek. 728 p. (in Ukrainian).
18. Pritsak O. (1997). *Pokhodzhennia Rusi. Starodavni skandinavski dzherela (krim islandskykh sah)* [The Origin of Rus': Ancient Scandinavian Sources (Except Icelandic Sagas)]. Edited by O. Myshanych. Institute of Oriental Studies of the NAS of Ukraine. Vol. 1. Kyiv: AT "Oberehy". 1080 p. (in Ukrainian).
19. *Svit pro Ukrainu ta ukrainsiv* [The World About Ukraine and Ukrainians]. Compiled by V. Kyrylych. (2016). Kyiv: Smoloskyp. 452 p. (in Ukrainian).
20. Sichynskiy V. (1946). *Chuzhintsy pro Ukrainu* [Foreigners About Ukraine]. Augsburg: Vydannia Petra Pavlovycha. 118 p. (Reprinted in Ukraine: Lviv: Svit, 1991. 93 p.). (in Ukrainian).
21. Tereshchenko Yu.I. (1996). *Ukraina i yevropeyskyi svit: narys istorii vid utvorennia Starokyivskoi derzhavy do kintsia XVI st.* [Ukraine and the European World: Essay on History from the Formation of the Old Kyiv State to the End of the 16th Century]. Kyiv: Perun. 496 p. (in Ukrainian).
22. *Ukrainska kultura: Lektsii za redaktsiieiu Dmytra Antonovycha* [Ukrainian Culture: Lectures Edited by Dmytro Antonovych]. Compiled by S.V. Ulianovska. (1993). Introduction by I.M. Dziuba; foreword by M. Antonovych; appendices by S.V. Ulianovska and V.I. Ulianovskiy. Kyiv: Lybid. 592 p. (in Ukrainian).

Отримано редакцією журналу / Received: 21.10.25

Прорецензовано / Revised: 30.10.25

Схвалено до друку / Accepted: 31.10.25